

Zestiende-eeuwse vermeldingen van Zeearenden (*Haliaeetus albicilla*)(?) in de omgeving van Oosterhout

R.F.C. van der Lof

Opgedragen aan Ed Gijzen

Inleiding

In het archief van de Nassause Domeinraad bevinden zich zes zestiende-eeuwse rekeningen met voor historisch geïnteresseerde vogelaars belangwekkende informatie. Het betreft rekeningen van de rentmeesters der domeinen onder Oosterhout en Dongen, daterend uit de jaren 1548, 1552, 1553, 1554, 1556 en 1557. De eerste vijf werden opgemaakt door rentmeester Anthonis de la Ruvelle, de laatste door zijn opvolger Jan vanden Berge¹. Zij vermeldden stootvogels. Omdat gegevens van vóór de negentiende eeuw over het voorkomen van vogels nog vrij schaars zijn en zij praktische betekenis kunnen hebben voor het natuurbeheer, is het de moeite waard aan deze stootvogels een artikel te wijden.

Arenden en hun mogelijke identificaties

Onder de rubriek 'Alrehande vuytgeven'² komt in alle voornoemde rekeningen een post voor aan gaande betalingen voor doodgeschoten arenden. De oudste tekst hiervan, dus die in de rekening over 1548, luidt: '*Item gegeven Adriaen Goidscalcx zone van drye arent (sic) die hy geschoten heeft om datse myns geneden heeren swanen bedorven, van elcken arent VI stuvers, facit : XVIII stuvers*'³. Met andere woorden: Adriaen verdiende zes stuvers per door hem doodgeschoten arend. Hij doodde die arenden, drie in getal, omdat zij zwanen van de heer van het gebied hadden gedood⁴. De posten in de andere vijf rekeningen verschillen inhoudelijk niet veel van de post in de eerste rekening. De zelfde Adriaen blijkt in de winter van 1552 acht arenden te hebben geschoten en 'Joes Thonis zone' één⁵. In de winter van 1553 schoot Adriaen er tien⁶, in de winter van 1554 zes⁷, in het zelfde jaargetij van 1556 zeven⁸ en in de winter van 1557 twee⁹. Omdat in deze vijf rekeningen in tegenstelling tot de eerste niet 'bedorven' maar 'bederven' staat, is het mogelijk, dat de arenden in die jaren niet werkelijk zwanen hadden gedood, maar hadden gepoogd of bedreigd ze te doden.

De vraag waar het mij om gaat, is: welke soort arenden werd hier geschoten? In de eerste vijf rekeningen is sprake van 'arent' of 'arents', in de zesde rekening staat eerst 'Jansarents' en verderop, duidend op de zelfde exemplaren, 'arents'. Deze feiten geven op zich geen inlichtingen over de soort. Zelfs de iets gedetailleerder term 'Jansarent' beantwoordt de gestelde vraag niet, aangezien 'Jansarent' geen soortnaam is, maar ontleend is aan de symbolische voorstelling of het attribuut (in de Christelijke iconografie) van St. Jan (Johannes) de Evangelist: de adelaar, met welke voorstellingswereld zestien-eeuwers nog heel vertrouwd moeten zijn geweest. Bij deze symbolische Johannes-adelaar

Tegenwoordig is de Zeearend een zeldzame wintergast in ons land.
Foto:
Hans Schouten GDT

werd niet aan één bepaalde soort arend gedacht. Daarom heb ik geprobeerd de soort te achterhalen door combinatie van andere feiten. Belangrijk in dit verband is de vermelding van de prooi van genoemde arenden: zwanen. Deze zwanen waren, krachtens het recht van zwanendrift, eigendom van de heer van het gebied, in dit geval prins Willem van Oranje. Het betrof dus ongetwijfeld Knobbelzwanen (*Cygnus olor*), die geleewiekt werden (zoals elders in de zes rekeningen ook vermeld¹⁰). Op grond van de prooi-soort lijkt een identificatie van onze 'arents' met Zeearenden (*Haliaeetus albicilla*) een juiste te kunnen zijn. De Zeearend namelijk is de enige soort arend waarvan bekend is, dat hij predeert op zwanen, zowel Wilde Zwaan (*Cygnus cygnus*) als Knobbelzwaan¹¹. Voor een dergelijke identificatie pleiten nog andere feiten. Men kan uit vele passages in onze rekeningen opmaken, dat het gebied waar onze 'arents' werden geschoten, een ideaal biotoop voor Zeearenden was: zeer waterrijk (rivieren, Biesbosch), tevens weilanden en bossen. Dat onze arenden vooral (misschien zelfs uitsluitend) in het winterse jaargetij werden geschoten, zou eveneens de identificatie 'Zeearend' kunnen ondersteunen, aangezien Zeearenden, vrijwel altijd juveniele of onvolwassen exemplaren, vooral 's winters incidenteel in Nederland vertoeven en zich speciaal in dat seizoen aan grote dieren lijken te vergrijpen¹². De kans dat het in onze rekeningen gaat om Steenarenden (*Aquila chrysaetos*) mag niet geheel worden uitgesloten, maar is wel klein. Ook de Steenarend jaagt wel op grote vogels en be-

zoekt Nederland in het late najaar en de winter, maar zwanen zijn mij niet bekend als zijn prooi en het vlakke, winderige land met zijn vele wateren is geen optimale omgeving voor deze vogel¹³.

In theorie bestaat nog de mogelijkheid dat in onze rekeningen werd bedoeld op beide voornoemde soorten arenden.

Conclusie

De mogelijke identificaties van onze 'arents' met een bepaalde soort arend overziend, meen ik, dat het meeste (prooi en biotoop) pleit voor de Zeearend. Voous schreef tien jaar geleden: '*Men kan gerust aannemen dat de Nederlanden met hun vis- en watervogelrijke gebieden vroeger een waar zeearendenparadijs moeten zijn geweest*'¹⁴. De vele vondsten van zeearendbotten in nederzettingen in het Nederlandse klei- en veengebied uit de periode 4000 vóór – 1000 na Chr.¹⁵ tonen aan, dat zijn veronderstelling juist is voor een ver verleden. Onze bijna viereneen-

halve eeuw oude rentmeestersrekeningen met hun naar huidige maatstaven nog hoge aantallen arenden – mede gezien de beperkte omvang van het desbetreffende gebied – leveren mijns inziens opnieuw bewijzen voor de juistheid van Voous' veronderstelling, maar dan voor een recenter verleden. Tegenwoordig is de Zeearend een zeldzame wintergast in Nederland. Over het gehele land gerekend huizen bij ons hooguit zes exemplaren per winter¹⁶. Het doodschieten is, zoals Voous beschreef, slechts één van de oorzaken van het langzamerhand verdwijnen van Zeearenden. Een (schrle) troost moge zijn, dat het doodschieten in Nederland nu in ieder geval officieel verboden is. Openlijke verantwoording van het schieten van arenden ter bescherming van iemands zwanen en het daarvoor riant uitbetalen – de midden-zestiende-eeuwse schutter verdiende steeds zes stuivers per geschoten arend, terwijl het dagloon van een timmerman toen vijf stuivers bedroeg¹⁷ – doet moderne ogen gelukkig vreemd aan.

■ Drs. R.F.C. van der Lof, Keulsevaartstraat 541, 1382 BZ Weesp.

Noten:

- 1: Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage, Eerste Afdeling, Archief Nassauwe Domeinraad, 'Hingman', inventarisnummers 4632–4637.
- 2: Vertaald: Allerhande uitgaven.
- 3: Inv.no. 4632, fol. XXXII^v.
- 4: 'Bederven' hier op te vatten in de betekenis van: doden (Verwijs & Verdam, col. 628).
- 5: Inv.no. 4633, fol. XXXIII^f.
- 6: Inv.no. 4634, fol. XXXV^f.
- 7: Inv.no. 4635, fol. XXXV^v.
- 8: Inv.no. 4636, fol. XXXV^f.
- 9: Inv.no. 4637, fol. XXXVIII^v.
- 10: Bijvoorbeeld inv.no. 4632, fol. XXXI^f.
- 11: Vermeldingen van deze beide zwanesoorten als prooi van *Haliaeetus albicilla* in Uttendörfer, bladzijden 81–83 en Fischer, bladzijde 96 en van alleen Wilde Zwaan in Willgohs' bladzijden 81, 82, 91, 106, 113 en 115. Reeds Martinet schreef over het jagen van 'L'Aigle' op de Knobbelzwaan (nummer XXXV, bladzijde 15), maar dus zonder een arendsoort te noemen.
- 12: Vergelijk het voor mijn betoog essentiële artikel van Voous (1978), alsmede Sovon bladzijde 156. Voous vergiste zich overigens bij het van Uttendörfer overnemen van het aantal vogelsoorten op het menu van *Haliaeetus albicilla*: '26', want dat aantal geldt voor de Witkopzearend (*Haliaeetus leucocephalus*) op de Aleoeten (vergelijk Uttendörfer, bladzijden 81–87); als publicatiejaar van Uttendörfer, staat bij Voous abusievelijk 1956. Er zij hier op gewezen, dat grote dieren als Wilde Zwaan en Knobbelzwaan waarschijnlijk meestal als prooi door de Zeearend worden gekozen, wanneer de conditie van de zwanen op enigerlei wijze is verzwakt, hetgeen ook door de zeearend-litteratuur (Uttendörfer bladzijde 82, Fischer, bladzijde 96 en Willgohs' bladzijden 91, 106 en 113) lijkt te worden aangetoond. In onze gevallen is stellig de beperkte bewegingsvrijheid van de zwanen ten gevolge van het leewieken van invloed geweest op het gedrag van de 'arents'. Tevens zouden winterse omstandigheden hier een rol kunnen hebben gespeeld.
- 13: Vergelijk Voous (1983). Voor prooi-soorten van de Steenarend raadpleegde ik onder andere Uttendörfer bladzijden 37–42.
- 14: Voous (1978), bladzijde 14.
- 15: Vera, bladzijde 138 (vergelijk Clason & Prummel, bladzijden 211, 214 en 215).
- 16: Idem, bladzijde 140.
- 17: Getuige betalingen aan timmerlieden in de zes rekeningen, bijvoorbeeld inv.no. 4632, fol. XXVII^f.

LITTERATUUR:

- Clason, A.T. & W. Prummel (1978): Een glimp van de Nederlandse avifauna uit het verleden. Het Vogeljaar 26 (5): 209–217.
- Fischer, Wolfgang (1959): Die Seeadler (*Haliaeetus*). Die Neue Brehm – Bücherei, nummer 221. Wittenberg Lutherstadt.
- Martinet, François Nicolas (1787): Histoire des Oiseaux. Paris.
- Sovon (1987): Atlas van de Nederlandse vogels. Arnhem.
- Uttendörfer, Otto (1952): Neue Ergebnisse über die Ernährung der Greifvögel und Eulen. Stuttgart/Ludwigsburg.
- Vera, Frans (1988): De Oostvaardersplassen. Van spontane natuuruitbarsting tot gerichte natuurontwikkeling. Amsterdam/Haarlem.
- Verwijs, E. & J. Verdam (1885): Middelnederlandsch Woordenboek. Deel I. 's-Gravenhage.
- Voous, K.H. (1978): Zeearend, onverdiend vergane glorie, of: talrijke laaglandarend van weleer. De Lepelaar nummer 58: 12–14.
- Voous, K.H. (1983): Steenarend, koninklijke jager die luie indruk maakt. Vogels 3 (13): 14–16.
- Willgohs, Johan Fr. (1961): The White-tailed Eagle *Haliaeetus albicilla albicilla* (Linné) in Norway. Årbok for Universitetet i Bergen, Mat.Naturv. serie, 1961, nummer 12. Bergen/Oslo.